УДК 821.161.2.0-1(092)Укр:811.161.2.221.2'38 (045)

https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-4(10)-76-83

Гембарук Олександр Вікторович викладач-стажист, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, вул. Садова, 28, Умань, 20300, тел.: (0474) 43-45-82, https://orcid.org/0009-0009-2065-630X

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ 'ДОЛЯ' У ПОЕЗІЇ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Анотація. У статті проаналізовано засоби вербалізації концепту 'доля' у поезії Лесі Українки. Зазначений концепт, під яким ми розуміємо інформаційну структуру свідомості, що містить сукупність знань про об'єкт пізнання, є одним із найбільш важливих у свідомості й культурі людини, оскільки відіграє важливу роль у системі світобачення й визначає загальне сприйняття та розуміння світу, а також місце людини в ньому. Сьогодення показує, що питання долі залишається актуальним як ніколи. Дивлячись на історію України крізь призму життя Лесі Українки, у вічі одразу впадає разюча тотожність – в обох випадках доля складна, нерідко сповнена болем і стражданнями. Проте де є біль, там, нерідко, є й боротьба, а саме тому – це історія сильної духом нації та окремої її представниці, для яких життєві труднощі стають не «закінченням драми», а каталізатором для проявлення мужності, стійкості та сили «сміятись, щоб не плакати». Виходячи з цього, непростий життєвий шлях письменниці дає можливість у повній мірі дослідити різноманітні й нерідко навіть антонімічні іпостасії зазначеного концепту. Так, у творах авторки 'доля' постає у значенні 'щастя', яке нерідко, за народними уявленнями, потрібно шукати, докладаючи зусилля та долаючи життєві негаразди; вияву Божої волі: доля залежить від вищої духовної істоти, від волі Бога, у цьому і постає сакральність цього поняття; лиха та недолі, коли доля постає символом нещастя, своєрідного фатуму. Також концепт 'доля' постає і у значенні зв'язку із життям, тобто для Лесі Українки доля і уособлювала саме життя. Таким чином основі аналізу трьох збірок поезій проілюстровано ті вербалізатори, за допомогою яких поетеса репрезентує поняття долі та доведено, що воно було і залишається важливим елементом української етнокультури, оскільки опосередковано відображає такі національні риси характеру як витривалість, терплячість та вміння переносити життєві випробування.

Ключові слова: концепт, доля, етнокультура, вербалізатор.

Hembaruk Oleksandr Viktorovych trainee teacher, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Sadova St., 28, Uman, 20300, tel.: (04744) 3-45-82, https://orcid.org/0009-0009-2065-630X

VERBALIZATION OF THE CONCEPT OF "FATE" IN THE POETRY OF LESYA UKRAINKA

Abstract. The article analyzes the means of verbalizing the concept of ʿfateʿ in Lesia Ukrainka's poetry. This concept, by which we mean the information structure of consciousness containing a set of knowledge about the object of cognition, is one of the most important in human consciousness and culture, as it plays an important role in the system of worldview and determines the general perception and understanding of the world, as well as the place of man in it. The present shows that the question of fate remains as relevant as ever. Looking at the history of Ukraine through the prism of Lesya Ukrainka's life, a striking similarity immediately strikes the eye: in both cases, fate is complex, often full of pain and suffering. However, where there is pain, there is often a struggle, and that is why this is the story of a strong-minded nation and its individual representative, for whom life's difficulties become not the «end of the drama» but a catalyst for showing courage, resilience and the power to «laugh so as not to cry». Based on this, the writer's difficult life path makes it possible to fully explore the diverse and often even antonymous hypostases of this concept. Thus, in the author's works, ʿfateʾ appears in the sense of ʿhappinessʾ, which, according to folk beliefs, must often be sought by making efforts and overcoming life's troubles; manifestation of God's will: fate depends on a higher spiritual being, on the will of God, and this is where the sacredness of this concept comes in; misfortune and disadvantage, when fate becomes a symbol of misfortune, a kind of fate. The concept of ʿfateʿ also appears in the sense of a connection with life, that is, for Lesya Ukrainka, fate personified life itself. Thus, the analysis of three collections of poems illustrates the verbalizers by which the poetess represents the concept of fate and proves that it has been and remains an important element of Ukrainian ethnoculture, as it indirectly reflects such national character traits as endurance, patience, and the ability to endure life's trials.

Keywords: concept, fate, ethnoculture, verbalizer.

Постановка проблеми. Концепт ʿдоляʾ є одним із найбільш важливих у свідомості й культурі людини, оскільки відіграє значну роль

у системі поглядів та понять, які визначають загальне сприйняття та розуміння світу та місце людини в ньому.

В українській етнокультурі цей концепт постає одним із ключових, оскільки він міцно укоренився у свідомості кожного українця, закарбувався у народній творчості, увійшов до художнього дискурсу.

Під концептом ми розуміємо інформаційну структуру свідомості, що містить сукупність знань про об'єкт пізнання, вербальних і невербальних, набутих шляхом взаємодії свідомості і позасвідомого [4, с. 256].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концепт ʻдоляʼ неодноразово ставав об'єктом філологічних розвідок як вітчизняних (Н. Андрейчук, Н. Бурлака, К. Головенко, І. Голубовська, В. Жайворонок, В. Калашник, І. Мамажанова, А. Манько, Л. Масенко, Н. Шарманова та ін.), так і зарубіжних дослідників (А. Афанасьєв, Є. Бартмінський, А. Вежбицька, О. Веселовський, Н. Дєєва, Н. Жданова та ін.).

Сьогодення показує, що питання долі залишається актуальним як ніколи. Як історія України, так і доля Лесі Українки складна, нерідко сповнена болем і стражданнями. Загарбницькі війни, репресії й голод у країни – страшна хвороба й смерть у 42-річному віці – у письменниці. Здавалося, доля у цьому випадку постає синонімом лиха та нещастя. Попри все – це не історії мучеництва. Це історія сильної духом нації та окремої її представниці, для яких життєві труднощі стають не «закінченням драми», а каталізатором для проявлення мужності, стійкості та сили «сміятись, щоб не плакати». Тому визначити, яка вона, доля, на думку поетеси, можемо, дослідивши поезію останньої.

Таким чином, **мета** статті полягає в комплексному аналізі вербальних засобів вираження концепту ʻдоляʼ у поезії Лесі Українки.

Матеріалом для дослідження стали три збірки віршів поетеси: «На крилах пісень» (1893 р.), «Думи і мрії» (1899 р.) та «Відгуки» (1902 р.).

Виклад основного матеріалу. Для початку з'ясуємо тлумачення поняття у словниках. Академічний тлумачний словник української мови лексему ДОЛЯ пояснює так: 1. Хід подій, збіг обставин, напрям життєвого шляху, що ніби не залежать від бажання, волі людини. // Умови життя; життєвий шлях і те, що на ньому виникає. // Бажане, щасливе життя. 2. Стан, у якому перебуває або перебуватиме щонебудь; майбутнє чогось (СУМ: в 11 томах. – Том 2, 1971. – С. 360).

У словнику-довіднику В. В. Жайворонка «Знаки української етнокультури» так пояснено долю: «1) у дохристиянських віруваннях – божество-неминучість, божество-фатум. …Неминучість Долі – це світова віра; за народним повір'ям, кожен має свою Долю (талан, Божий

присуд, тому вираз «що кому судилося»), Доля призначена людині Богом; кожному Доля ще від колиски визначає, що неодмінно має статися (Від Долі не втечеш); …українські приказки про неминучість долі виразні й влучні: Що має бути, того не минути; Долі не минути; Що Бог дасть, те і у вікно подасть; 2) доля – це талан, не залежний від волі людини хід подій, збіг обставин, напрям життєвого шляху, а також умови життя, сам життєвий шлях і те, що на ньому стається; З щастя та з горя скувалася Доля, Доля карає й вельможного, й неможного; 3) як народнопісенне звертання до коханої людини; 4) бажане, щасливе життя; 5) щастя-доля [1, с. 192–194].

Як стверджує проф. В. Кононенко, «для українства типовий образ-символ «доля», що опосередковано відображає національні риси характеру (вміння переносити життєві випробування, терплячість, а часом і покірність), однак українська доля не така неминуча й невідворотна, як фатум, на неї можна вплинути» [2, с. 302]. Підтвердженням цьому є дані «Словника епітетів української мови», який зовсім не ілюструє виняткової безпросвітності долі: поряд із 45 епітетами на позначення нещасливої, тяжкої долі вміщено 28 одиниць для означення щасливої та великої долі (1, с. 411).

М. Шарманова зазначає, що одиниці пареміології розкривають вербалізацію концепту ‘доля’ через такі семантичні групи, як непідвладність долі (29 %), доля – особа (24%), доля – воля (13%), доля – Бог / Божа воля (11%), доля – життя (8%), доля – щастя (6%), доля – лихо / недоля (5%), доля – родина (4%), доля – праця (3%), доля – любов (2%) [3, с. 150–152]. Цією класифікацією ми і будемо послуговуватися у нашій роботі.

У зазначених збірках поезій письменниці ми нараховували 8 контекстів, у яких концепт ‘доля’ постає у значенні ‘щастя’. Семантична група доля – вияв Божої волі репрезентована у 4 контекстах; доля – «лихо / недоля» зустрічається найчастіше – у 9 контекстах; доля у значенні «зв’язок із життям» – у 5 контекстах.

Розглядаючи пару «доля – щастя», можемо зазначити, що письменниця асоціює долю із поняттям «**щастя**» досить часто. Це знаходить відображення у таких рядках: *Ти колись нам слала Доріженьку світла, вабила нас красна, **Долю** віщувала* (3, Спогад з Євпаторії);

*Згадайте, друзі, – ви, котрі мене любили, – Що я без **щастя-долі** у житті сьому Нічого доброго зробить не мала сили* (3, Остання пісня Марії Стюарт);

*Ні **долі**, ні волі у мене нема, Зосталася тільки надія одна…* (3, Надія);

*Тобі не кину, стороно прекрасна! Не винна ти, що я не маю **долі**, Не винна ти, що я така нещасна!* (3, Заспів).

Нерідко, за народними уявленнями, «щастя-долю» потрібно шукати, докладаючи зусилля та долаючи життєві негаразди. Поетеса передає це у віршах «У путь» та «Я блукав колись по ріднім краю…»: *Вже хутко я піду. Тут **долі** не маю, – На чужині знайду. Шукатиму **долі** В далекій стороні!* (3, У путь); *І шукав на сім земнім падолі **Долі*** (4, Я блукав колись по ріднім краю…).

Інколи доля може сама віднайти людину, потрібно, на думку поетки, лише терпляче чекати і вірити: *Пождіть літа, **доля** прийде, Не тікайте з світа!* (3, Пісня); *І, може, тоді завітає та **доля** жадана До нашої рідної хати, До тебе, моя ти Україно мила, кохана, Моя безталанная мати!* (3, Do (Гімн. Grave)).

В українському менталітеті доля може репрезентувати **вияв Божої волі**. Доля залежить від вищої духовної істоти, від волі Бога, у цьому постає сакральність цього поняття. Подібне тлумачення можемо знайти у прядках поезії «Прощай, Волинь…» і «Стороннонько рідна! коханий мій краю!»: *Прощай, Волинь! прощай, рідний куточок! Мене від тебе **доленька** жене, Немов од дерева одірваний листочок… І мчить залізний велетень мене* (3, Прощай, Волинь…); *Коли ж се минеться! Чи згинем без **долі**? Прокляття рукам, що спадають без сили!* (3, «Стороннонько рідна! коханий мій краю!»).

Інколи у віршах Лесі доля виступає невблаганною, сліпою до людських поневірянь, що підкреслює епітет: *Україно моя! Сам Бог поставив Супроти тебе силу невблаганну Сліпої **долі*** (3, І ти колись боролась, мов Ізраїль…); ***Доле** сліпая, вже згинула влада твоя, Повід життя свого я одбираю від тебе, Буду шукати сама, де дорога моя!* (4, Північні думи).

Однак найчастіше, і це не дивно, у творчості Лесі Українки концепт ‘доля’ постає синонімом **лиху / недолі (*лихій долі*).** Про це читаємо у рядках: *Красо України, Подолля! Розкинулось мило, недбало! Здається, що зроду **недоля**, Що горе тебе не знавало!* (3, Красо України, Подолля!);

*Україно! плачу слізьми над тобою… **Недоле** моя! що поможе ся туга?* (3, «Україно! плачу слізьми над тобою…»);

*Так, я смутна тепер, моя люба, Засмутила мене моя **доля**, Вона мріям найкращим **неволя**, Вона всім моїм замірам згуба* (3, Шлю до тебе малий сей листочок…).

У цих рядках доля постає символом нещастя, своєрідного фатуму, який стає «***неволею***» для мрій і «***згубою***» для замірів авторки.

Прирівнюватись доля може й до справжнього лиха, і у рядках Лесі Українки концепт уже вживається із заперечною часткою «не» для увиразнення значеннєвого відтінку: *Така то задума спиня мою руку, Що людськую бачу кругом себе муку,* ***Недолю*** *та сльози – і думка зрина: лихо Нащо тут здалася ся праця дрібна?..* (4, Чого то часами, як сяду за діло…).

Тотожне значення має концепт і в наступних рядках: *Ох, тепера мене у* ***недолі*** *моїй Не один добрий друг потішає: «Не годиться журитись в пригоді такій, Адже іншим ще гірше буває!»* (4, До товариша);

Я дам тобі пишні дарунки, забудеш ***недолю*** *свою* (4, Ave regina!);

Месія! що йому до нашої ***недолі****? Він пан землі, безсмертний божий син* (5, Прокляття Рахілі).

Синонімом до слова «нещасний» у поезії постає прикметник «бездольний» – ‘який не має долі, талану в житті; безталанний, нещасний’ (СУМ І, с. 126): *А найгірше тим, Що марне світом нудять у полоні, Як отой* ***бездольний*** *лицар Габріель ді Кастельнеро* (4, Бранець).

Аналогічне значення має прикметник *безталанний*: ‘який не мав талану, щастя; нещасний’ (СУМ І, с. 149): *І закрив рукою очі – Темно стало їм і чорно, Наче в’язням* ***безталанним*** *У «колодязях» венецьких* (4, Бранець).

Концепт ‘доля’ засвідчено в рядках письменниці, що стверджують **непідвладність людині її долі**, неминучість долі як відображення світової віри та **зв’язок долі з життям**:

Краща ***доля*** *була тим лицарям, З сідельця збитим, – По праву давньому була їм щира воля Гукнути: «Вбий мене!»… і – бути вбитим* (3, Ой я пострелена, порубана словами…).

Ототожнює поетеса долю і з самим життям, часто важким, у якому не було місця щастю: *Коли стрічав гурти рабів німих, Свій голос гучно подавав за них, І в їх гіркій, давно минулій* ***долі*** *Все бачив образ рідної неволі* (3, Légende des siécles).

У рядках Лесиних поезій доля нерідко уособлюється – постає як жива істота, яка має певну владу над життям людини: *Хто був той цар і як йому наймення: З його могили утворила* ***доля*** *Народу пам’ятник, – хай гине цар!* (5, Напис в руїні); *О* ***доленько*** *моя, сповни моє бажання!* (5, Дивлюся я на смерть натури…); *Спинилася богиня, і за руку Взяла мене, і словом говорила: «Вважай і пам’ятай мої слова й науку: То світовий орган, і* ***доля*** *так судила…* (3, Сон).

Проте доля, в уявленні поетки, може поставати і в ролі ворога, якому не лише соромно коритись, а й з яким потрібно боротись. Вона стверджує: *«Жить – сльози лить. Сором хилитися, **Долі** коритися! Час твій прийде З **долею** битися, Сон пропаде…»* (3, Колискова).

Узагальнивши, можна сказати, концепт ʻдоляʼ у творчому доробку поетеси – явище цілком закономірне, оскільки вона (доля) є одним із основних чинників людського існування, як особистого, так і загальнолюдського. Тому у поезії Лесі Українки доля постає в різних виявах: від лиха і фатуму до щастя; репрезентує вияв Божої волі і постає повноцінною діяльною істотою. Власне, непроста доля самої письменниці спонукала визнавати її і як лихо, і як щастя, за яке треба боротися.

Література:

1. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. К. : Довіра, 2006. 703 с.
2. Кононенко В. І. Символи української мови 2-ге вид., доповн. і перероб. К.; Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту імені В. Стефаника, 2013. 440 с.
3. Шарманова Н. М. Концепт доля як засіб лінгвалізації буття. *Вісник Дніпропетровського університету*. Серія «Мовознавство». № 11. 2009. Вип. 15, т. 3. С. 147-152.
4. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія, Полтава: Довкілля-К, 2006. 716 с.
5. Бибик С.П. Словник епітетів української мови. К. : Довіра, 1998. 431 с.
6. СУМ: в 11 томах. – Словник української мови: в 11 тт. АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1970-1980.
7. Українка Леся. На крилах пісень : поезії. К. Веселка, 1994. 128 с.
8. Українка Леся. Думи і мрії. Львів : Каменяр, 1983. 165 с.
9. Українка Леся. Відгуки : вірші. – Сімферополь : Таврія, 1981. 131с.

References:

1. Zhayvoronok V. (2006). *Znaky ukrainskoi etnokultury: slovnyk-dovidnyk [Signs of Ukrainian ethnoculture: a dictionary-reference]*. Kyiv: Dovira [in Ukrainian].
2. Kononenko V. I. (2013). Symvoly ukrainskoi movy *[Symbols of the Ukrainian language]* 2nd ed. Kyiv; Ivano-Frankivsk: V. Stefanyk Precarpathian National University [in Ukrainian].
3. Sharmanova N. M. (2009) Kontsept dolia yak zasib linhvalizatsii buttia [The concept of fate as a means of linguizing life]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu – Bulletin of Dnipropetrovs'k Universit]*, Series «Linguistics», 11, 147-152 [in Ukrainian].
4. Selivanova O. (2006). *Suchasna linhvistyka: terminolohichna entsyklopediia [Modern linguistics: a terminological encyclopedia]*. Poltava: Environment-K [in Ukrainian].
5. Bybyk S.P. (1998). *Slovnyk epitetiv ukrainskoi movy [Dictionary of epithets of the Ukrainian language]*. Kyiv: Dovira [in Ukrainian].
6. Bilodid I. K. (Ed). (1970-1980). *Slovnyk ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian language]*. (Vols. 11). Kyiv: Naukova Dumka [in Ukrainian].

7. Lesya Ukrainka. (1994). *Na krylakh pisen: poezii [On the wings of songs: poems]*. Kyiv: Veselka [in Ukrainian].

8. Lesya Ukrainka. (1983). *Dumy i mrii [Thoughts and dreams]*. Lviv: Kamenyar [in Ukrainian].

9. Lesya Ukrainka. (1981). *Vidhuky: virshi [Reviews: poems]*. Simferopol: Tavria [in Ukrainian].